

A CISZTERCI REND MAGYARORSZÁGON ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Szerkesztette:
GUITMAN BARNABÁS

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Piliscsaba, 2009

A Piliscsabán 2005. november 6-án és 7-én megtartott
tudományos konferencia tanulmányai

Kiadja:

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Új- és Legújabbkori Történeti Tanszéke

Felelős kiadó:

Nagy László dékán

Támogatta:

Ciszterci Rend Zirci Kongregációja

© A kötet szerzői, szerkesztői, 2009

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009

Borító:

Szűz Mária, a ciszterciek pártfogója
(Wagmaister József, Zirci Apátsági Bazilika,
főhajó, mennyezetfreskó, 1744–1748 között)

HU ISSN 1786–8785

ISBN 978 963 9206 75 5

Készült:

Tradeorg Nyomda, Balatonfüzfő-gyártelep

Felelős vezető: Tóth Zoltán

Tipográfia: Kiss Csaba

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY

Rendtörténeti konferenciák

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történettudományi Intézet

Új- és Legújabbkori Történeti Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:

Őze Sándor

1/1–2. A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára

2. A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig

3. A domonkos rend Magyarországon

4/1. Decus solitudinis. Pálos évszázadok

4/2. Der Paulinerorden. Geschichte – Geist – Kultur

5. A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában

SZILÁRDFY Zoltán: Szent Bernát és a Szűzanya Gottfried Bernhard Göz művészetében	218
URBACH Zsuzsa: Lactatio Sancti Bernardi. Az esztergomi Keresztény Múzeum egy reneszánsz képe	225
JERNYEI KISS János: A zirci ciszterci templom XVIII. századi liturgikus tere	238
LÉKAI-H. P. Jusztin OCist: A zirci apátsági templom restaurálása	249

A CISZTERCI REND SZEREPE A KÁRPÁT-MEDENCE ELMÚLT 800 ÉVÉBEN

Középkori kolostorok világa

DEÁK Viktória Hedvig OP: A Ciszterci Rend és a domonkosok kezdeti kapcsolatai. Vajon a ciszterciek voltak-e az első domonkosok?	257
HERVAY F. Levente OCist: Ciszterciek a középkori Magyarországon	270
FERENCZI László: Észrevételek a topuszkói (toplicai) ciszterci apátság birtokstruktúrájával kapcsolatban	277

Ciszterciek újjáéledése

SIPTÁR Dániel: A ciszterciek XVII–XVIII. századi visszatérése Magyarországra ...	293
BADÁL Ede Álmos OCist: A zirci apátság újjáélesztése a XVIII. században	317
FORGÓ András: Ciszterci előjárók és a XVIII. századi magyar országgyűlés	322
FÖLDVÁRI Sándor: Az egri ciszterci gimnázium szerepe Kárpátalja szellemi életében a XVIII. században	344
GAPSKI, Henryk: A Ciszterci Rend közép-kelet-európai elterjedése az újkorban (XVI–XVIII. század). Állandóság és változás	355

A viharos XX. század

MOZSGAI József Tádé OCist: Ciszterci lelkesedések története Magyarországon ...	366
ERDŐS László: Emlékezés Hagyó-Kovács Gyulára, a zirci apátság előszállási jószágkormányzójára	376
SPANNENBERGER Norbert: Katolikus elitnevelés és rendi társadalompolitika. A Foederatio Americana és a ciszterciek	381
CSESZKA Éva: Kassa László Lehel OCist és társa pere	395
SULYOK Ignác OCist: Ciszterciek Kunszentmártonban	408
SOÓS Viktor Attila: A szentgotthárdi ciszterci szerzetesek feloszlása 1950-ben ...	419
MEZEY András: A ciszterciek az 1961-es üldözési hullám idején – egy persorozat és annak háttere	426
BARTUSZ-DOBOSI László: Sajtótörténeti áttekintés, különös tekintettel a Ciszterci Rend pécsi Nagy Lajos Gimnáziumának diáklapjaira. 300 éves a magyar sajtó	438

AZ EGRI CISZTERCI GIMNÁZIUM SZEREPE KÁRPÁTALJA SZELLEMI ÉLETÉBEN A XVIII. SZÁZADBAN¹

Magyarországon a ciszterciek tanítórendként való működése különböző okokból Egerben indult meg. Ennek részletes tárgyalására itt nem vállalkozhatunk; egyrészt azért, mert ezt a korábbi szakirodalom tárgyalta; másrészt azért, mert kutatásaink ennél szűkebb témára s időszakra korlátozódnak: Eger kultúraközvetítő szerepét vizsgáljuk a felvilágosodás korában a kelet-felvidéki és a kárpátaljai régiók tekintetében, ezen belül is az ott élő görög katolikus, túlnyomórészt (de nem kizárólagosan!) ruszin lakosság egyházi értelmisége tekintetében.² Először tehát vázoljuk Eger és a görög katolikusok viszonyát oly mértékben, amennyiben ez a jelen tanulmány szempontjából elengedhetetlenül szükséges; majd áttekintjük azt a XVIII. században kiteljesedő egri szellemiséget, amelynek szerves része volt a jezsuita, majd a ciszterci gimnázium; végül választ keresünk arra, hogyan járulhatott hozzá ez az intézmény a többi hasonlóval együtt Egernek az említett kultúraközvetítő szerepéhez.

Nem adunk történettudományi adattárként kezelhető statisztikát; éspedig nem csupán a különböző levéltárak legutóbbi időkig fennálló kutathatósági nehézségei folytán – ezt a magunk részéről is igyekszünk orvosolni alább hivatkozott dolgozatainkban, illetve későbbi összefoglalásainkban –, hanem elsősorban azért, mert bennünket a szellemi közvetítő szerep, különböző kulturális régióknak az eszmetörténeti szempontból is megragadható interferenciája foglalkoztat.

Emlékeztetőül foglaljuk össze nagyon vázlatosan a ciszterciek tanítórenddé válásának folyamatát. Az Egerben 1687-től működő jezsuiták közül a tanárokat az 1773. október 1-jén kelt királyi rendelet meghagyja helyükön, miután a rendet XIV. Kelemen pápa 1773. július 21-én feloszlatta. Minthogy a jezsuita tanárok ilyen körülmények közt nem voltak hajlandók Egerben maradni, Esterházy Károly püspök a saját papjaival töltötte be a tanári helyeket; nem is akárkikkel: az igazgatói székbe az a Stanczel József került, aki a püspöki papnevelő szeminárium prorektoraként működött korábban. Az 1773/74-es tanévtől tehát hat világi pap oktatott az 1777/78-as tanévig, amely a Ciszterci Rend magyarországi tanító renddé válásának tanéve. Hosszadalmas huzavona után, amelyet a velehrádi apát aggályoskodó magatartása okozott, 1776-ban vették át a gimnáziumot,

¹ A szerző köszönetét fejezi ki a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Unger Mátyás Emlékére Szakalapítványának*, valamint a *Debreceni Pro Regione – Magyar Vidékért Alapítványnak*, amelyek az Eger, mint Északkelet-Magyarország Párizsa című készülő kismonográfiájához szükséges kutatásait támogatták.

² A készülő kismonográfián túl a tágabb összefüggésekre lásd *Földvári Sándor: Ex Occidente Lux? – Az európai kultúra recepciója a görög katolikus, ruszin értelmiségnél a felvilágosodás korában.* (Az MTA Bolyai János Posztdoktori Kutatási Ösztöndíjával készült monográfia.) Kézirat, 2001. Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Kézirattár. (Kiadás alatt.)

mivel azonban a rend még nem volt felkészülve az oktatásra, Esterházy püspök továbbra is alkalmazta saját papjait. A következő tanévtől egy évtizeden át tartott az első ciszterci korszak, majd az 1787/88-as tanévtől ismét világi papok működtek, mivel II. József ismert szekularizáló intézkedéseinek egyikével az apátságot lefoglalta, és kaszárnját létesített az épületben. Esterházy püspök messzemenő gondoskodása folytán azonban az exciszterciek Egerben működhetek tovább; lakást magánházban kaptak, és a lehetőségekhez képest a püspök igyekezett az oktatásban zavartalan folytonosságot biztosítani. II. József halála után a Helytartótanács eltörölte a tananyagba s az oktatás egyéb részleteibe vágó megszorító intézkedéseit, majd 1802-ben I. Ferenc újraalapította a pilis-pásztói apátságot. Egerbe az a Schumann Theophil került vissza igazgatónak, aki már az első ciszterci korszak alatt is vezette a gimnáziumot, majd hasonló és eredményes működést folytatott Szombathelyen. A zavaros időkben megroppant egészségére hivatkozott, ám amikor a Ciszterci Rend visszakapta a gimnáziumot, ennek ellenére is vállalta a vezetést.³

Természetesen a korábbi szakirodalom – bár olyan kiváló szerzők adatolására támaszkodhat, mint Békefi Remig – nem teszi okafogyottá a további rendtörténeti kutatásokat ezen a téren. Az idézett szerzőkön túl megjegyezzük, hogy Békefi Remig okmánytára⁴ szolgált forrásul Hervay Ferenc Levente munkájához is;⁵ jóllehet az utóbbi már ifjúkorában nagy energiával alapította meg a Ciszterci Rend történetét kutató intézetet, mégpedig háborús körülmények közt, és erről szóló beszámolójában az egri érseki gyűjteményekben folytatott anyaggyűjtést is kiemeli.⁶ Mi azonban a jelen dolgozat keretei közt egy speciálisabb kérdést igyekszünk megvilágítani.

Eger és a görög katolikusok viszonya ellentmondásos. 1754-től kezdve Mária Terézia királynő évi 1200 forintnyi segélyt utal Egerbe, hat görög katolikus papnövendék neveltetésére. A királynő döntésére Barkóczy Ferenc egri püspök kérése nyomán került sor, aki mint jó pásztor gondoskodni kívánt a görög katolikus lelkészképzésről.⁷ Eger és Munkács között az ungvári uniótól kezdve folytak viták, vagyis amióta 1646. április 24-én Ungvárott 63 ortodox pap tette le a katolikus hitvallást Jakusich György egri püspök kezébe. Ettől kezdődően az egri püspökök felfogása szerint a görög katolikusokat címzetes püspökként kormányzó személy az ő rituális helyettesük, tehát az egri püspök aláren-

³ Kassuba Domokos: Az egri gymnasium. Első közlemény. A Cisterci Rend egri katolikus főgymnasiumának Értesítője az 1894–95. iskolai évről. Eger, 1895. 3–149. Második közlemény, Értesítő 1895–96. Eger, 1896. 3–102. Harmadik közlemény, Értesítő 1896–97. Eger, 1897. 3–61. Ezt az anyagot veszi át változatlanul Békefi Remig, lásd Emlékkönyv, melyet Magyarország ezeréves fennállásának ünnepén közrebocsát a hazai ciszterci Rend. Szerk. Békefi Remig. Bp., 1896. 93–180. Mi az elsődleges közlést, az egrit hivatkozunk meg itt és a későbbiekben; a ciszterciek tanítórenddé válásáról tehát lásd Kassuba D.: i. m. 1895. 42–51. Szélesebb körű forrásanyag alapján összefoglalja Békefi Remig: Hogyan lettek a ciszterciek tanítórenddé Magyarországon? Bp., 1902. Valamennyi további szerző ebből merít, a Kassuba-szövegeket is átnézve összegez Kalász Elek: Vázlatok a magyar földön nyolcszáz éves ciszterci rend múltjából. [Baja], 1947. 25–33., Egerre különösen 28–31.

⁴ Békefi Remig: A zirci, pilisi, pásztói és szent-gothárdi ciszterci apátságok története. V.; Uő.: A pásztói apátság oklevéltára. H. n. 1902. különösen a 95., 99., 104., 120., 142., 174. tételek.

⁵ Hervay F. Levente: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984.

⁶ [Hervay] Levente fr[áter]: Néhány szó a ciszterci bibliográfiáról. Nova Clara Vallis, 1943. 3., 35–42. az egri érseki levéltárban folyt kutatást jelzi: 39.

⁷ Finácsy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. Bp., 1899. 168–169.

deltje. A munkácsi felfogás szerint viszont a görög katolikus címzetes püspök apostoli vikáriusként csakis a római pápának van alárendelve. Az egyházi jurisdictio kérdése csak több mint száz év múlva oldódott meg, amikor 1771-ben XIV. Kelemen pápa felállítja az önálló munkácsi görög katolikus egyházmegyéet.⁸

A téma szakirodalmában a jurisdictió problémák mellett elhalványult az a tény, hogy a XVIII. század folyamán Eger az Európára néző ablakot jelentette Kelet-Felvidék és főként Kárpátalja számára. A kultúrcentrum-szerep elsősorban Eger barokk felvirágzásához kapcsolódik. Ez a folyamat Barkóczy Ferenc püspöksége alatt éri el tetőpontját, amikor az egri püspöki udvar országosan is ható irodalmi központtá válik. Gondoljunk Haller László Téli-maque-fordításának kiadására vagy Orczy Lőrinc pártfogására. A barokk irodalmi életet felvirágoztató Barkóczy 1754-ben – tehát amikor a görög katolikusok oktatása megkezdődött – részben a bécsi egyetem mintájára átszervezi az egri teológiai (sőt, minden más) oktatást. Utóda, Esterházy Károly létrehozza monumentális könyvtárát, amely nemcsak a teológiában, hanem a csillagászatban és az orvostudományban is reprezentálja korának európai tudományát.⁹ A munkácsi görög katolikusokat így európai színvonalú egyetemi könyvtár, Róma és Bécs barokk műveltsége fogadja – amelyekről Munkácson a XVIII. században még messze nem beszélhetünk.¹⁰ Ami a speciálisan görög katolikus tárgyakat, azaz a liturgiát és az egyházi szláv nyelvet illeti be kell vallanunk, hogy másfél évtizedig nincs adat. Az első tanár a már említett Habina Lukács, aki Esterházy püspöktől 1769-ben kapja kinevezését.¹¹ Személyéről itt annyit, hogy Nagyszombatban végezte tanulmányait, majd a zempléni főesperességgel emelkedett, miközben egyre élesedő ellentétbe került a munkácsi egyházi vezetéssel, párhuzamosan pedig egyre közelebb kerülve az egri püspöki udvarhoz.¹² Egyedül Kandra Kabos figyelt fel arra, hogy Habina halála után Ötvös Ferenc studiorum praefectus nevezetett ki „a görög rítus professzorának” 1775. május 9-én. Jegyzetei Esterházy Károlyról írni tervezett monográfiájának előmunkálataiként kéziratban maradtak.¹³

Az Egerben végzett papok legtöbbje magasabb egyházi tisztségekbe emelkedett, így például Pásztélyi János nagyprépost, Boksay János, Iváskó Demeter, Gáll Mátyás és Omcsay Mihály kanonokok, továbbá Kőszeghy György gimnáziumi tanár és mások.¹⁴

⁸ Lacko, Michael: Unio U horodiensis Carpathicorum cum Ecclesia Catholica. Romae, 1955., Lacko, Michael: Die U horoder Union. Ostkirchliche Studien 8(1959)1 3–30. Lacko, Michael: The Union of U horod. Slovak Studies, 4(1960)4 7–190.

⁹ Bitskey István: Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. Szauder József–Tarnai Andor. Bp., 1974. 333–365. Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak: egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Eger, 1997. Lőkös István: Eger és a felvilágosodás. Irodalomtörténet 18(1986)2 409–423.

¹⁰ A vonatkozó irodalom eddigi legbővebb bibliográfiáját is tartalmazza: Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Eger, 1993. Lásd még az 1993. december 28-án rendezett emlékkonferencia előadásait: Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emléklülés. Szerk. Antalóczi Lajos. Eger, 1995.

¹¹ Bozsik Pál: Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig. Eger, 1910. 81–138.

¹² Uo. 142–143., 200. Földvári Sándor: Habina Lukács egri szláv könyvgyűjteményéről. Magyar Könyvszemle 112(1996)3 385–391.

¹³ Jelenleg az Egri Főegyházmegyei Könyvtár birtokában, rendezés alatt. Néhai Dr. Antalóczi Lajos igazgatónak itt fejezzük ki köszönetünket a Kandra-hagyaték kutathatóságáért.

¹⁴ A neveket adja Zsotkovics [KÁLMÁN] György: Munkácsyegyházmegyei ifjak az egri papnevelésben. Görög Katolikus Szemle 1910. október 23. 319–320. Elismeri az egri tanulmányok pozitív kulturális hatását, ezzel önmagának is némiképp ellentmondva.

Megállapítható, hogy Eger szerepe Nagyszombatéval vetekszik; a munkácsi görög katolikus klérus magasabb műveltségű, egyházát a nagyobb hozzáértést kívánó állásokban is szolgálni tudó, a római katolikus klérussal egy szinten álló rétegének képzésében bár elmentmondásos, de vitán felül eredményes szerepet töltött be.¹⁵ A korábbi kép egyoldalúságához hozzájárult, hogy az Egri Főegyházmegyei Levéltár anyagai vagy nem voltak hozzáférhetők a kutatás számára (ez jellemző Hodinka Antal munkáira¹⁶), vagy a belőlük készült feldolgozások torzóban maradtak, így Kádár László egri érsek vagy Kandra Kabos Esterházy-monográfiája.¹⁷ Kizárólag a *Protocollum Consistorii* alapján dolgozott – saját forrásmegjelölése szerint – Bosák Nándor.¹⁸ Vizsgálataink szerint a több évtizedes kutatásainak ellenére Kandra Kabos sem lépett túl a protocollumokban meglévő adatokon, ahogy az elmondottakból kitűnik.

Az eddig ismeretlen egri levéltári adatok sorát bővíti az a levél is, amelynek tanúsága szerint Bozsicskovics Bazil, az 1777-től önálló kőrösi (krizsevci) püspökségben élő szerb görög katolikusok főpásztora 1784-ben Egerbe küld papnövendékeket. Ha a kőrösi unitus püspök megfelelőnek találja Egert szerb görög katolikusainak iskoláztatására, akkor a kép nem olyan egyértelműen negatív, ahogyan a görög katolikus egyháztörténeti szakirodalomban fentebb tárgyalt szerzők festették. Így Egernek a szerb görög katolikusokkal fenntartott kapcsolataira vonatkozó adatok is figyelmet érdemlő novumként értékelendők.¹⁹

Az elmondottakból kiviláglik, hogy a görög katolikus egyháztörténeti szakirodalom álláspontja tarthatatlan. Tény ugyanakkor, hogy az egri püspökök határozott és nem gyakoroltak mindenben kedvező nyomást a munkácsi klérusra. Ám ennek a pressziónak a ténye nem ad elégséges alapot arra a következtetésre, hogy Eger kulturális szerepét is negatívan értékelő, kizárólag a káros hatásokat hangsúlyozó megállapításokat tegyünk. Egyoldalúan ítélkezünk, ha nem választjuk el a hatalmi pressziót a kulturális csatornák sokszor közvetettebben jelentkező hatásától. Ezt az elfogult szimplifikációt az sem menti, hogy a szükséges ismeretek az egri levéltári források feltáratlanságából kifolyólag nem álltak rendelkezésre. A tudományos objektivitás követelményeihez igazodó kutatónak már pusztán logikai alapon is fel kell tennie a kérdést: ha a jezsuita Nagyszombatban tanult papnövendékekből olyan püspökök válhattak, mint Olsavszky Mihály Mánuel, Bradács János, Bacsinszky András, akkor semmivel sem indokolható Eger szerepének szélsőségesen negatív értékelése.

¹⁵ Eger szerepe a kárpátaljai ruszin, görög katolikus kultúrában. In: Magyarok Kelet és Nyugat metszészonalán. A nemzetközi történetészkonferencia előadásai. Szerk. Beke Margit–Bárdos István. Esztergom, 1994. 297–308. *Földvári Sándor*: Eger szerepe a ruszin papképzésben. *Studia Ucrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 5(1996) 203–212.

¹⁶ *Hodinka Antal*: A munkácsi görög szertartású püspökség okmánytára, I. Ungvár, 1911. „Az Egri Érseki Levéltár anyagát őszinte sajnálatomra nem használhattam.” – jegyzi meg az előszóban.

¹⁷ *Kádár érsek hagyatékából* első ízben közöl: Kétszáz éves az Egri Főegyházmegyei Könyvtár 1793–1993. Emlékkönyv. Szerk. Antalóczi Lajos. Eger, 1993. 93. skk.

¹⁸ *Bosák Nándor*: Esterházy Károly egri püspök és a görög katolikusok. Licenciadolgozat. Kézirat, Eger, 1979. Az Egri Hittudományi Főiskola levéltára. Egy példány a szerző birtokában, főtisztelendő Bosák püspök úr jóvoltából.

¹⁹ Bozsicskovics Bazil kőrösi szerb görög katolikus püspök egri kapcsolataira lásd *Földvári Sándor*: Bozsicskovics Bazil kőrösi szerb görög katolikus püspök. *Vigilia* 63(1998)4 257–261.

Ha mindezt elfogadjuk, akkor felmerül a kérdés: kizárólag a papképzésen keresztül valósult-e meg az összetett, ám egyértelműen pozitív szellemi hatás. Nem túlzás-e az a figyelem, amelyet Egernek szentelünk, nem vezet-e bennünket elfogultság, amikor az alábbiakban Kelet-Felvidék és Kárpátalja Párizsaként jellemezzük Egert? Tiszta lelkiismerettel válaszoljuk: nem. Az egri múlt szellemi örökségét ma is erős és mélyen gyökerező hagyományok őrzik.²⁰ Ezek a tradíciók azt a viharos időszakot is túléltek, amelyben a főegyházmegyei könyvtár pótolhatatlan értékei szálltak el a „fényes szellők” szárnyán,²¹ és emlékeztetnek rá: az Árpád-kori püspöki székhelyen a XVIII. században iskolaváros, szellemi központ született. Eger városában a szellemi élet sohasem szűkölködött az inspirációkban. Ezt Egernek a festészettel (Balkay Pál, Miklóssy József, Kovács Mihály)²² és a zenével²³ való kapcsolatai mellett elsősorban az irodalomban játszott szerepe bizonyítja.²⁴ Számunkra az a XVIII. századi környezet egri szellemiség fontos, amikor országosan ható, a fővárossal szinte egyenrangú kulturális központtá emelkedett Eger.²⁵

A török kiűzése utáni rohamos fejlődést jellemzi, hogy a XVIII. század folyamán több mint hétszeresére emelkedett a város lakossága.²⁶ Összevetve a korabeli hasonló városokkal, így például a közigazgatási székhelyként, bortermelő és egyéb gazdasági központként hasonlóan játszó szerepet Szekszárddal, azonnal szembetűnik Eger kiemelkedő gazdasági és kulturális fejlődése a XVIII–XIX. században.²⁷ Jóllehet akad hasonlóképpen fejlődő, a török után lakosságát megnyolcszorosító város, amely ehhez mérhető barokk pompával és püspöki mecénatúrával is büszkélkedik, mint például Veszprém. Jellemző az összefüggés: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök bizalmas levelezőtársa volt Barkóczy Ferenc egri püspök, majd esztergomi érseknek, a fiatal Esterházy Károly pedig veszprémi kanonoksága idején megismerve példaképéül választotta Padányi Bíró püspököt. Érdemes megemlítenünk, hogy Padányi Bíró Márton az, aki a Veszprémi egyházmegyéből elsőként küld magyarországi papnövendékeket a római *Collegium Germanicum et Hungaricum*-ba; valamint hogy mintegy kettőszáz templomot épít,

²⁰ *Antalóczi Lajos*: Identitás és európaiság emlékei Egerben. *Hevesi Napló* 6(1996)3 9–12.

²¹ *Földvári Sándor*: Név-választó, avagy Hosi Misi. *Egyetemi Lapok* 31(1989)2 6. A könyvtár ötvenes évekbeli viszontagságairól lásd *Antalóczi Lajos*: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története. Eger, 1989. 42–55.

²² *Bodnár Éva–Czobor Ágnes*: Az Egri Képtár vezetője és katalógusa. Eger, 1979. 38.

²³ *Bárdos Kornél*: Eger zenéje. Bp., 1987.

²⁴ *Maczki Valér*: Eger városa és a magyar irodalom. Eger, 1894. 45–72., Egerben működött szerzőkről: 68–71. *Breznay Imre*: Eger szerepe a magyar közművelődésben. *Egri Egyházmegyei Közlöny* 70(1938)2 17–20.

²⁵ *Sommás összefoglalás, ám – Breznay Imrével ellentétben – a levéltári adatok feltüntetéseiben korrekt: Soós Imre*: Eger története II–V. In: *Heves megye műemlékei II.* Szerk. Dercsényi Dezső–Voit Pál. Bp., 1972. 17–33., a korszakról: 28–33.

²⁶ A gazdasági és társadalmi viszonyokra, valamint a város mindennapi életére vonatkozóan *Breznay Imre*: Eger múltjából I–II. Eger, 1926., népességi adatok utalásszerűen: I. 40–41. Monografikus adatgyűjtés, szintézisre törekvés nélkül *Uő.*: 1933–1934., a népesedési adatok elemzésével: I. 78–80. A legrészletesebb statisztikai adatközlés, ám elemző megállapítások nélkül: *Breznay Imre–Karczós Béla*: Eger képeskönyv. Eger, 1937. 7. „Eger fejlődésének átnézete a lakosság és házak számát tekintve.” 1687-től 1936-ig adatol. 1687-ben kb. 2000, 1787-ben már 17083 lakos.

²⁷ *Glósz József*: Szekszárd a 19. század elején. Társadalmi konfliktusok egy stagnáló mezővárosban. *Századok* (1995) 363–380.

illetve újít fel.²⁸ Padányi Bíró fedezi fel a XVIII. századi magyar egyházi freskófestészet számára Franz Anton Maulbertsch osztrák mestert is, aki azután Egerben Esterházy sokat foglalkoztatott festője lesz.

Eger mint kulturális központ nemcsak fekvése, de szellemi fejlődése folytán is Kárpátalja, illetve a Kelet-Felvidék Párizsának tekinthető. Innen terjedtek „a fény századának” eszméi az ország északkeleti régiói felé, ahogyan Bécsből, a testőrírók közvetítésével az újabb kori magyar kultúra éppen meginduló vérkeringése magába szívtá a kor Európájának szellemét. Egerben hasonló szerepet elsősorban az itt tanuló görög katolikus papnövendékek töltöttek be, de – s ezt kívánjuk most hangsúlyozni – nem csak ők. Ez a szerep természetesen különbözött a bécsi magyar értelmiség szerepétől annyiban, amennyiben ezt az egyházi környezet és a katolikus szellemiség meghatározta. Ám emiatt Eger egyáltalán nem tekinthető csupán a konzervatív katolicizmus bástyájának, sőt. A nemzeti érzület ápolásával, mindenekelőtt az anyanyelvi kultúra fejlesztésével a XVIII. századi irodalmi életünk meghatározó tényezője.²⁹ A korabeli európai szellemiséget reprezentáló művek, így különösen az olasz reformkatolicizmus gondolkodóinak munkái az Esterházy Károly püspök által alapított bibliotékában, valamint a kanonokok magángyűjteményeiben jelentős számú könyvvel voltak képviselve.³⁰

Térjünk rá ezek után a gimnázium helyzetének tárgyalására, bár megjegyezzük, hogy a jogakadémia felállítása vagy Barkóczy püspök 1754-es iskolareformja (melynek során a kassai képzést is több tekintetben szűkíti az egri javára), sőt, az a hatalmas könyvgyűjtés, amelyet Esterházy püspök már Egerbe kerülésének legelső évétől folytat, szorosan kapcsolódik témánkhoz, és bővebb kifejtést érdemel. A jelen tanulmány terjedelmi korlátainak okán azonban ettől el kell tekintenünk, és a kérdés irodalmában is tükröződő folyamatos kutatásokra hívjuk fel a figyelmet, mivel több vonatkozásban felülvizsgálatra szorulnak a korábban megalapozottnak hitt álláspontok. A régebbi szakirodalommal szemben ma tudjuk, hogy a püspöki könyvgyűjtemény már a legkorábbi időktől kölcsönkönyvtárként működött; az egri oktatási intézmények saját könyvállományát viszont egyik esetben sem olvasztották be teljes egészében az Esterházy-féle könyvgyűjtésbe; a jezsuita gimnázium felszámolásakor, illetve a ciszterci gimnázium világiként működő korszakában is maradtak Egerben, sőt az intézmény kezelésében különféle felszerelések; az Egerben tanult görög katolikusokról egyre pontosabb képünk van folyamatosan előkerülő levéltári anyagoknak köszönhetően; az egri szellemiség összegzése, értékelése is változik, főként Bitskey István 1997-es, már többször hivatkozott monográfiája után; hogy csak néhány fontosabb tényezőt említsünk.

²⁸ Pehm [*Mindszenthy*] József: Padányi Bíró Márton. 1934. A fiatal Esterházy Károly és Padányi Bíró Márton kapcsolatáról: 157–158.

²⁹ Bitskey István: Barkóczy Ferenc, az irodalmi mecénás. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. Szauder József–Tarnai Andor. Bp., 1974. 333–365. Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak: egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Eger, 1997.

³⁰ Bitskey István: Androvics Miklós egri kanonok könyvtára 1777-ben. Magyar Könyvszemle 90(1974)3–4 325–332. *Uő.*: Janzenizmus és ortodoxia. Az egri püspöki könyvtár anyaga a felvilágosodás korában. Magyar Könyvszemle 98(1982)1 60–67. *Uő.*: Giansenismo ed ortodossia. Il materiale italiano della biblioteca vescovile di Eger nella epoca della Illuminismo. In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Ed. Köpeczi, Béla–Sárközi, Péter. Bp., 1982. 225–234. Bitskey István: Püspökök, írók, könyvtárak: egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban. Eger, 1997.

A könyvtárak összetett kérdésköréből emeljük ki a jezsuitákét, minthogy feloszlatusuk után az ő örökségükbe léptek a ciszterciek. Figyelmet érdemelnek a jezsuita könyvgyűjtemények mind Eger művelődéstörténete, mind a témánk szempontjából. Sugár István foglalkozott ezek egységes leltárával, amely felöleli: a rend egri könyvtárát; az egyes páterek könyveit; a *Szent Erzsébet Látogatása Kongregáció* könyvtárát; a jezsuita kezelésben állt gyógyszerár könyveit.³¹

A leírás rövidített, a tartalomra utaló. Ezért nem tudjuk pontosan meghatározni a bennünket közelebből érdeklő szláv könyvet, ám létezéséről tudunk: „A nyelvtani munkák és szótárak sorában magyar, latin, görög, német, francia, lengyel, héber olasz és »ruthén« kötet található. Megvolt a jezsuiták egri könyvtárában Ambrosius Calepinus 11 nyelvű szótára mellett Bél Mátyás német és »szláv« »institutio«-ja is [...]»³²

A leltározás 1774-ben, a jezsuita rend feloszlatasakor készült. A későbbiekben ismételt határozatok születtek az anyag elszállítására, ám semminemű nyomát nem találjuk olyan intézkedésnek, amely a tényleges elszállítást jelentené. Sugár ezért nem zárja ki, hogy az anyag vagy legalábbis egy része Egerben maradt volna. Mi pedig feltételezzük, hogy nemcsak Egerben maradt, hanem valamelyes részben a ciszterci gimnáziumba is került, vagy el sem vitték onnan, természetesen Esterházy püspök fellépésének köszönhetően.

Számunkra ebből az egyik fontos következtetés, hogy a jezsuiták révén is kerültek, kerülhettek be szláv könyvek, ezeken belül cirill betűs liturgikus könyvek a papképző könyvtárába, illetve a líceumi könyvtárba vagy mindkettőbe. Ennél is fontosabbnak tartjuk, hogy a leltár tanúsága szerint a jezsuiták nyitottak voltak a különböző nyelvek és kultúrák, adott esetben a ruszin etnikum felé is. Egerben tehát ugyanolyan szellemi légkört képviseltek, mint azok a nagyszombati jezsuiták, akiknek a ruszin kultúra és könyvkiadás iránti jóindulatát fentebb már érintettük, és még többször vissza is térünk rá.³³ Nem győzzük tehát hangsúlyozni, hogy Egerben egyáltalán nem hiányoztak azok a feltételek, amelyek lehetővé teheték a ruszinok számára, hogy saját nyelvük, kultúrájuk és liturgiájuk terén is művelődjének. Ezen felül pedig az európai műveltség legmagasabb színvonalát ismerhették meg, ami egyáltalán nem csekélység, még kevésbé etnikumellenes tényező. A bennünket itt és most foglalkoztató intézmény pedig jezsuiták gimnáziumaként figyelemre méltó könyvállománnyal rendelkezett, amely egészében ugyan nem, de jelentős részben a Ciszterci Rend kezelésébe került, amikor az vette át a gimnáziumot.

Az egri Gárdonyi Géza Gimnázium elődje, a *Ciszterci Rend Egri Katolikus Főgimnáziuma* tehát úgy könyvgyűjteménye, mint kulturális élete révén szerepet játszik a kor szellemi életében. Talán meglepésztő lehet, hogy a jelenlegi Dobó István Gimnázium falán hirdeti márványtábla a XVII. században alapított jezsuita gimnázium emlékét. Valójában ebben az épületben kezdődött a gimnázium élete, az idők folyamán azonban a – Telekessy István püspök³⁴

³¹ Sugár István: Az egri jezsuita könyvtár. Magyar Könyvszemle 97(1981)3 328–334.

³² Uo. 330.

³³ *Sztripszky Hador*: A hazai rutének legrégebb nyomtatványai. Magyar Könyvszemle 19(1911)2 117–131., 3 243–261. *Bor Kálmán*: Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből. Magyar Könyvszemle 111(1995) 319–322. *Király Péter*: Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht. Stud.Slav.Hung. 26(1980)1–4 307–324. *Купай, Петер*: Русинские издания Трнавской университетской типографии. In: Russica. In memoriam Emilii Balczyky. Kiad. Péter Mihály. Bp., 1983. 41–48.

³⁴ Nevét rövid 's'-sel helyes írni, a néhol előforduló 'ss' hibás alak.

által építtetett – későbbi ciszterci templommal összefüggő épületben folytatódott. Éppen a ciszterciek voltak azok, akik templomot átvéve, a mellette lévő épületszárny jelentős bővítését végezték, amely olyan mértékű volt, hogy királyi engedéllyel a rend alapítókéjének megbontásával lehetett csak finanszírozni. Ennek a folyamatosan – mikor hat-, mikor nyolcosztályos – gimnáziumként működő intézménynek a jogutóda a jelenlegi Gárdonyi Géza Gimnázium, amelynek a modern (XX. századi) szárnyát folyosóhíd kapcsolja a volt ciszterci épületegyütteshez. A legrégebbi jezsuita épületben pedig a múlt század második felétől al-, majd főreáliskola működött, és ennek a főreálnak a XX. századi jogutóda a Dobó István Gimnázium.³⁵

Az intézmény 1695-től működik, ciszterci tulajdonban 1776-tól.³⁶ Fontos szerepet játszott Eger életében a jezsuita iskolai színjátszás.³⁷ Telekessy püspök az egri gimnázium növendékeinek pályatételt tűzött ki olyan dráma írására, amely Eger várának 1552. évi ostromát örökíti meg. Az előadásra nemcsak maga ment el, hanem a váci püspököt is meghívta.³⁸ Barkóczy Ferenc püspök (1710–1765, egri püspök 1744–1761) pedig saját palotájában játszatta el Faludi Ferenc drámáját, a *Constantinus Porphyrogenetust*, 1754-ben latinul a gimnáziumi színházteremben, két év múlva pedig magyarul a püspök előtt.³⁹

Tanultak-e kárpátaljai, illetőleg kelet-felvidéki görög katolikus diákok a jezsuita, majd ciszterci gimnáziumban? A teljes anyag feldolgozását, azaz egy évszázad minden évére vonatkozóan az újonnan beiratkozott tanulók vallás-, illetve származás szerinti vizsgálatát ez ideig senki sem végezte el, és a XVIII. századi adatok hiányos volta miatt a teljeség igényével ez már több évtizedes helyszíni munkával is csak töredékében lenne kereshetetlen. Már századunk elején sem volt ugyanis megtalálható: „A gimnáziumi növendékség katalógusát, információit és klasszifikációját nem ismerjük.”⁴⁰ – Ami a tanárokat illeti, róluk jóval pontosabb adatokkal rendelkezünk.⁴¹ Juhász feltünteteti vallási és oktatói címeiket, amiből megtudhatjuk, hogy volt egy görög katolikus papnövendék is az oktatók sorában: Gerevich Gusztáv 1864-ben a harmadik osztály főnöke. Minthogy az egyetlen görög katolikus tanár a múlt század második felében működött, az oktatók állománya témánk szempontjából figyelmen kívül hagyható.⁴² Ám ha csupán a munkácsi

³⁵ Orlovsky István: Az egri állami alreáliskola keletkezésének története. Az Egri Magyar Királyi Alreáliskola első évi értesítője. Eger, 1890–1891. 5–18.

³⁶ Nagy Béni: Az egri főgimnázium története. A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1913–1914. tanévről. 1914. 3–271. Az intézmény történetét feldolgozó korábbi munkák jegyzékét lásd uo. 3., a könyvtárról: 29–30., 34., 141., 146., 210., ennek történetét tárgyalja: 232–235.

³⁷ Egyház és a barokk kor. Szerk. Löffler Erzsébet. Eger, 1993. 59–72.

³⁸ Csanády László: Telekessy István. Eger, 1912. Pontosabb levéltári adatolással lásd Kilián István: Színház és közönség Egerben a XVIII. században. In: Löffler E.: i. m. 59–72., 68.

³⁹ Kilián I.: i. m.

⁴⁰ Nagy Béni: Az egri főgimnázium története. A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1913–1914. tanévről. 1914. 18.

⁴¹ Először összesíti Szvorényi József: Az Egri Gymnasium története, 1852. 12–16. Kihagyja az 1738-tól 1785/86-ig terjedő időszakot, így a bennünket érdeklő korszak adatait lásd Juhász Norbert: Az Egri Gymnasium. Történeti vázlat. [Eger], [1865.], a tanárok névsora 1688-tól 1865-ig folyamatosan: 38–44.

⁴² Juhász adatait és szövegének nagy részét átveszi Kassuba Domokos: Az egri gymnasium. Első közlemény. A Cisterci Rend egri katolikus főgymnasiumának Értesítője az 1894–95. iskolai évről. Eger, 1895. 3–149. Második közlemény, Értesítő 1895–96. Eger, 1896. 3–102. Harmadik közlemény, Értesítő 1896–97. Eger, 1897. 3–61. A második és harmadik közlemény Juhász Norbert korszakával és az ezt követő időszakokkal foglalkozik.

görög katolikus egyházmegye papjairól fennmaradt – több tekintetben hézagos – adatokra szorítkozunk, azaz csak azon kárpátaljai személyekére, akik az Egerben folytatott világi tanulmányok után a papi pályára léptek, akkor is találunk számos olyan görög katolikus növendéket, akik vagy az alsóbb fokú gimnáziumi osztályokat, vagy a filozófiai tanulmányokat itt végezték el, majd máshol – főként Nagyváradon – folytatták a teológiai tanulmányaikat. (Bendász István kéziratban maradt adatgyűjtése a Munkácsi Püspöki Levéltár 1739., 1740., 1749., 1775., 1784., 1791., 1792. és 1806. évi kéziratosschematizmus-anyaga alapján. A továbbiakban: *Bendász*: Ms.⁴³) Akik nem kezdetettől a gimnázium növendékei voltak, azok a görög katolikusok annak a kétéves bölcseleti kursusnak voltak a diákjai, amelyet Barkóczy Ferenc 1754-ben alapított, széles körű oktatási reformjának keretében, amelyre még visszatérünk. A bölcseleti kurzus a Joglíceum épületében nyert elhelyezést, ám a gimnázium felsőbb fokozatát alkotta. Rövid megszakítástól eltekintve a kassai királyi tankerületi főigazgató hatáskörébe tartozott 1850-ig.⁴⁴ Témánk szempontjából megjegyezzük, hogy véleményünk szerint ők is, legalábbis nagyobb részben a gimnázium összes osztályát már Egerben végezték, csupán a munkácsi levéltári anyagokból átmentett adatok erre nem terjednek ki.

A korábbi szakirodalom csak a papnevelő intézet, illetve a Joglíceum görög katolikus hallgatóiról tudott. A bölcseleti kurzus diákjaival számuk tovább növekszik. Ez azért fontos, mert a papnövendékek esetében vissza-visszatérő probléma volt a „latinosság”, vagyis az, hogy a keleti szertartású, kárpátaljai gyökerű növendékeket a római liturgia, s a „latin gondolkodás”, a római katolicizmus szellemében tanították. A görög katolikusok egyik „védekezési módja” az úgymond „ellatinosítás” ellen az volt, hogy a már önálló gondolkodásra képes, 16-17 éves ifjak a filozófiai osztályokban elsajátították az Egerben magas színvonalon képviselt európai műveltséget, majd a nagyváradi, s kisebb részben az ungvári görög katolikus szemináriumban folytatták teológiai tanulmányaikat. Hasonló példákat találunk a kassai gimnázium diákjainak esetében is.

Ami a ciszterci gimnázium görög katolikus diákjait illeti, a pontos névsor a fent már érintett nehézségek okán nem rekonstruálható. Az Egri Főegyházmegyei Levéltárban azonban található az 1790-es évekből származó kimutatások, amelyekben szereplő nevekből többet ide sorolhatunk (az írásmódot megtartva), azaz a szláv ajkú, feltehetően görög szertartású diákok közé. Az 1792–94-ben feltüntetett diákokból: Radeczky Paulus (Podolin! – a görög rítus idáig is terjedt; erről bővebben másutt), Babinszky Georgius (Lokcza) (2 említéssel) Babinszky Joachim, Kunyik Staphanus (Lokcza), Lassák Ioannes

⁴³ Míthogy az egykori Munkácsi Püspöki Levéltár anyagának jelentős része a XX. század viharainak áldozatává vált, s a fennmaradt rész kutathatósága az újrendezési gondok miatt még problematikus, Bendász István kanonok fennmaradt kéziratosschémája – minden forráskritika mellett – hézagpótló jellegű. Itt fejezzük ki köszönetünket Főtisztelendő Bendász Dániel görög katolikus lelkésznek, amiért a hagyaték örököseként a kutatási lehetőséget a szerzőnek messzemenően biztosította. Néhány Bendász István élete végén pontos listát készített az általa kutatott levéltári anyagokról (ez szolgált a fentebbi felsorolás alapjául is), amely adatgyűjtésének felhasználhatóságát, forráskritikáját nagymértékben elősegíti. A történeti szempontból becses jegyzéket a szerzőnek sikerült megtalálnia az említett hagyatékban; a jó minőségű fénymásolatért itt fejezzük ki köszönetünket a nagyszülősi ferences misszió szerzeteseinek, különösen főtisztelendő Papp Tihámér atyának.

⁴⁴ A bölcseleti kurzusról: *Nagy Béni*: Az egri főgimnázium története. A Ciszterci Rend Egri Kath. Főgimnáziumának értesítője az 1913–1914. tanévről. 18. Eger, 1914. 245–246. *Udvardy József*: Az Egri Érseki joglíceum története. Eger, 1898. 103–109.

(Lokcza), Drahovics Emericus, (Eperjes), Krpecz Joannes (Schemniczio), Kutskovits Joannes (Schemniczio), Szmolýák Josephus (Schemniczio), Brukala Carolus (Schemniczio). Minthogy egyelőre az egykori munkácsi levéltári anyagokkal való szembeállítás lehetősége még várat magára, meddig csupán Bendász István említett archivumára hagyatkozhatunk, a forráskritikai igényességünk még nem engedi, hogy konkrét statisztikát készítsünk.⁴⁵ A már idézett Bendász-archivum az Egerben világi tanulmányokat folytató, majd később a papi pályára lépő személyek közt több mint húsz egri diákot említ; ennek a görög katolikus egyháztörténetbe vezető kérdésnek a tisztázására készülő könyvünkben vállalkozunk.⁴⁶

Fontosabb számunkra, hogy az itt tanult „keletiek” milyen eredményességgel működtek otthon. Amint már utaltunk rá, minden kétségen felül áll, hogy a komolyabb egyházi pozíciókat – és ezek felölelték a máshol már világi értelmiség által betöltött társadalmi szerepeket is –, elsősorban az Egerben, kisebb részben Bécsben és Nagyszombatban iskolázott személyek töltötték be.

A gimnáziumban folyó magas színvonalú oktatás tehát, amelyet a nehézségek idején is biztosított Esterházy püspök atyai gondoskodása, valamint a színjátszás, továbbá a vi-ták, amelyeket Erdődy és Barkóczy püspökök nemcsak adományokkal támogattak, hanem személyes és aktív jelenlétükkel is emelték színvonalukat, valamint az Egerben meglévő, és a XVIII. században különösen bővülő könyvgyűjtemények. Számos olyan adottság, amely a fejletlenebb régiókból ide érkező diákok számára nem csupán oktatást biztosított – bár ez sem kevés – hanem a korabeli Magyarországon is egyedülálló, Bécshez és Rómához hasonló kultúráközvetítő szerepet, európai szellemiséget a keresztény és magyar hagyományok ápolásával. Minthogy az egri gimnázium idestova két és fél évszázada megszakítás nélkül folytatja ezt a színvonalas és áldásos munkát, feltétlenül megérdemli a további kutatásokat az itt vázolt problémákon túlmenő kérdésekben is.

⁴⁵ Egri Főegyházmegeyei Levéltár, Archivum Vetus, 51.

⁴⁶ Lásd az első jegyzetet.

SÁNDOR FÖLDVÁRI

THE INFLUENCE OF THE CISTERCIAN GRAMMAR SCHOOL IN EGER ON
THE SUBCARPATHIAN RUSYN GREEK-CATHOLIC CULTURE IN
THE 18TH CENTURY

Former Upper Hungary was a coherent historical region consisted of three main parts on a matter of culture, religion and ethnicity. Its eastern area, named historically the Subcarpathian Rus seemed to be the most underdeveloped. The Subcarpathian Rusyn intelligentsia mostly consisted of Greek Catholic clergymen. Most of them gained higher education in the centres of the contemporary culture and sciences, managed by the leaders of the Roman Catholic church, e. g. in Eger. Thanks to its canons and bishops, Eger played a determinant role in acquisition of Western European culture by North-East regions of the former Hungarian Kingdom, moreover, even the whole country. Therefore, the Greek Catholic seminarists who studied in Eger became the catalysers of enlightenment of their homeland, they made their underdeveloped region acquainted with the gorgeous baroque culture they were awe-inspired by. However, some problems arised due to the jealousy of other members of the clergy, who had not been educated in such glorious cultural centres, and there were some tensions because of the ambiguous relations between Eger and the Greeks, as well. It is inevitable to pay more attention to the *secular* education of the *clergymen* in Eger. Namely that was offered by the grammar school of the Cistercian order. Many of those who had classical education in this secondary school then continued their theological studies in other places (e.g. in Lemberg/Lviv, Nagyvárad/Oradea), so they could avoid confrontation between the Roman Catholic spirit and their local, eastern traditions. The most prominent person of them was Ioann Pastelij, who became a church leader and also a gifted poet. He wrote in Rusyn and Latin, too. – The Cistercian grammar school was not the only educational institute in the eighteenth-century Eger. A brief survey of the other ones is given in the paper, too, beyond the history of the activity of the Cistercian order in Eger.

Fordította: Földvári Sándor

A CISZTERCI REND MAGYARORSZÁGON ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

MÚVELŐDÉSTÖRTÉNETI MŰHELY
Rendtörténeti konferenciák 5

